

МА Невена Митровић
Филолошки факултет
Универзитет у Београду
mitroviccn@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-1759-9984>

Трагови српског испод површине југословенског: фигура краља Александра у Црњанским тек- стовима из часописа *Идеје*

АПСТРАКТ: Рад истражује идеолошку и националну динамику унутар југословенског идејног поља кроз анализу есеја Милоша Црњанског објављених у *Идејама*. Истраживање је постављено у оквиру историје идеја и интелектуалне историје, уз примену метода помног читања текста (*close reading*) и критичке анализе дискурса. Фокус је усмерен на фигуру краља Александра I као централну и интегративну тачку југословенства, посматрану кроз уочавање суптилних трагова српске самосвести који се испољавају кроз терминолошку одредницу *наше*. Тумачењем есеја написаних поводом краљеве смрти, рад указује на спектар елемената који творе став Милоша Црњанског, од поверења у органско јединство југословенског народа до артикулације индивидуалне, српске националне трагедије.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Милош Црњански, краљ Александар I Карађорђевић, *Идеје*, интегрално југословенство, српска самосвест, концепт жртве.

Увод

Појам *нашег* унутар југословенског идејног поља никада није могао да се оствари као суштинско јединство, већ је увек био изложен напетости између пројектованог тоталитета и историјски условљене плуралности. Уместо супстанцијалног јединства, активирана је идеја збирности, својеврсне општости која, како ће се показати, не води општој и дубинској хомогености, него синтетичком заједништву различитих етничко-културних структура. Националне посебности, утемељене у историјски доживљеним искуствима и пређеним друштвено-политичким корацима, стога од самог почетка разарају претпостављено јединство, које је настојало да превазиђе разлике. Парадоксално, то јединство је истовремено зависило од истрајавања у националним посебностима као носиоцима симболичких система који су га чинили, што је довело до трајне (и идеолошки активне) тензије. Унутар југословенства одређене позиције тако задржавају скривене или имплицитне елементе одређене националне матрице. Оне не представљају форму идеолошког отпора у пуном смислу речи, али активирају дубље вредносне структуре које ремете стабилност хоризонта југословенског. У том контексту посебно је значајно сагледати унутрашње пукотине које настају у оквиру југословенске конструкције, односно места у којима дискурс почиње да попушта под тежином наслеђеног.¹

Као најрепрезентативнији пример унутрашњег сучељавања српског и југословенског националног издвајају се есеји главног уредника и идејног творца *Идеја*, Милоша Црњанског. Његова гледишта пружају јединствену могућност сагледавања целокупне сложености термилошке одреднице *наше*, која превазилази категорију етничког и културног и постаје државотворна категорија. Како је у критици већ запажено, југословенство се код Црњанског успоставља као постулат у ком се нација и држава виде као нераздвојиве целине.²

¹ Види више у: Jovo Bakić, *Ideologije jugoslovenstva između srpskog i hrvatskog nacionalizma 1914–1941* (Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka Žarko Zrenjanin, 2004).

² Милица Ђуковић, „О „српском национализму у Југославији“, култури и комунизму: Слободан Јовановић и Милош Црњански“, у: *Књижевност и култура у читању Слободана Јовановића*, ур. Драган Хамовић и Недељка Бјелановић (Београд: Институт за књижевност и уметност, 2022), 275.

Овакво поимање припада ширем идејном хоризонту XIX века, у ком је изједначавање нације и државе представљало једно од доминантних токова у процесима обликовања модерних европских држава.³ Код Црњанског се, међутим, та једнакост успоставља кроз наглашено проистицање нације из искуства страдања, које се јавља као конститутивни елемент националног постојања, али и као основа на којој је омогућено формирање државе. Страдање се, притом, не односи искључиво на жртве у ратовима који су непосредно претходили стварању заједничке државе, него и на дуго историјско искуство које обележава време од пада средњовековне српске државе до аутору савременог тренутка. Управо у том кључу, већ се у првом броју *Идеја*, у уводном тексту, Црњански показује као аутор који у историјским жртвама народа препознаје историјски залог вредности и темељ на ком се учвршћује државни оквир.⁴

Императиви ослобођења и уједињења, дефинисани Нишком декларацијом 1914. године, створили су након Првог светског рата државу која се генерацији Црњанског „привиђала кроз сузе у жудним очима”.⁵ Ти императиви су, дакле, у генерацијском искуству Милоша Црњанског имали и своју идејну генезу. За младе људе који су, попут њега, одрастали у оквирима Аустроугарске, идеја слободне југословенске државе јављала се већ током деценије која је рату претходила, и то у кругу идеја повезаних са покретом *Млада Босна*. То ће се касније огледати и у сарадњи са његовим представницима и наследницима у уређивању часописа *Књижевни југ*. Краљевина Југославија (испрва Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца) тако за Црњанског није била пуки оквир за испољавање националности, већ суштински облик њеног постојања, у ком се национално обликује као стварност. У том коду, национално и државно међусобно се условљавају, при чему држава постаје метафора моралног поретка, а нација преузима функцију духовног темеља. Та међузависност указује на кључну противречност југословенског идејног поља и пред нас поставља питање – ако је држава истовремено и заједничка и национална, где почиње, а где престаје *наше* и, даље од тога, које семантичко поље

³ В. више у: Antoni D. Smit, *Nacionalni identitet*, prev. S. Đorđević (Beograd: Biblioteka XX vek, 1998), 97–101.

⁴ Милош Црњански, „Идеје”, *Идеје*, 6. октобар, 1934, 1–2.

⁵ Милош Црњански, „Нацрт националног скупљања снага”, *Идеје*, 20. октобар 1934, 2.

обухвата? Премда обележена југословенским интегрализмом, мисао Црњанског ипак је обележена суптилним продорима *нашег* у ужем, (српском) националном контексту. У есеју *Нацрт националног скупљања снага* он се формално обраћа свим националистима, били они српски, хрватски или словеначки, али симболички систем на који реферира ипак нам говори нешто друкчије. Онда када говори о трагедији генерације која призива морал „вековног издржљивца“, када инсистира на томе да се не прекида „национални фанатизам“⁶, он не артикулише само општи позив на изградњу духовне снаге, већ (ре)конструира модел искуства у ком се препознаје историјска позиција српског народа. Историјско претрајавање тематизује се као трајна егзистенцијална изложеност страдању, а то је искуство које се, у поређењу са хрватским и словеначким, показује структурно различитим. Наиме, док се у српском случају страдање види као константа, од Косовске битке, преко пада Српске деспотовине, па до аустроугарске окупације, одговори друга два народа на спољне притиске неретко су обликовани у правцу институционалне сарадње, повлачења или врсте пасивног очувања идентитета. У том смислу, прелазак жртве из реалне у симболичку раван види се као творачки елемент искључиво српског народа.

Треба нагласити да је и реална раван изнова показана недуго пре уједињења три народа јер су управо српске војне снаге након формалног завршетка Првог светског рата ослободиле и територије Хрватске и Словеније. Историјска вертикала призвана у Црњанском есеју успоставља се као парадигма везана у највећој мери за српски народ. Није од малог значаја ни део у ком, позивајући „националисте свих нианси“⁷, у набрајању географских одредница важних за југословенске народе (а међу којима су словеначка Бела крајина, хрватски Карловац и Вараждин, босанска и херцеговачка брда и Приморје), аутор искључиво за Стару Србију употребљава одредницу *наша*.⁸ На изглед ситан лексички одабир ипак открива дубоку симболичку и асоцијативну мрежу значења, ознаку места у ком се концентрише

⁶ Исто.

⁷ Исто.

⁸ Црњански у наведеном делу помиње и војвођанске равни и шумадијске брегове, али без ове одреднице.

осећање специфичног националног корпуса. Стара Србија⁹, locus sacer српског националног памћења, изнова се потврђује као средишња тачка духовне идентификације, која указује на присутност одређеног националног угла посматрања. Тиме се успоставља дубоко интегративни слој у ком простор надилази оквире географског и улази у поље сажимања колективног памћења и индивидуалног осећања припадности. У овом контексту, одредница наше указује на потенцијалну трансцендентну везу између прошлости и садашњости, конкретног народа и његових идејних представа о себи самом, стварајући сложену дијалектику између историјског и надисторијског.

Упркос пукотинама унутар концепције, Црњански ипак остаје доследан идејном правцу југословенства, што се потврђује непрестаним удавањем од регионалних, племенских и покрајинских издавања. Искључиво превазилажењем разлика између њих може се доћи до највишег циља, а то је љубав према идеји народа као апстрактном, симболичком конструкту. Такав поглед на националну заједницу не показује рестаурацију национализма у ужем смислу, већ дубински структурни образац који израња из поетског кода аутора и налази своје место и у оквирима есејистике. Љубав према идеји народа води нас или, боље, враћа, једном од средишњих појмова Црњансковог симболичког дискурса, *Србији*, простору који надраста историјску стварност и односи се на њено метафизичко превазилажење. Успостављена као симбол вишевековног кретања ка смислу, она заузима место „недодирљивих вредности“, на ком „граница између живота и смрти не постоји“.¹⁰ Како је већ уочено, тако успостављена идеја о земљи постаје простор метафизичког уздизања појма народа, и то на онај ниво на ком народ постаје онтолошка категорија.¹¹ У

⁹ Термин Стара Србија настаје у првој половини XIX века и има и политичку и географску компоненту. Његов настанак сагледава се у контексту свести о томе да Кнежевина Србија обухвата мањи простор него средњовековна српска држава. Током треће и четврте деценије XIX века означавао је целу површину српске средњовековне државе, док је током пете означавао предео јужно од Кнежевине Србије, до Шар планине, да би касније био проширен и на неке области јужно од ње. (Милош Јагодић, *Историја српског народа у Црној Гори, Хабзбуршкој монархији и Османском царству* у 19. и почетком 20. века (Београд: Завод за уџбенике, 2022), 455–456).

¹⁰ Тамара Бабић, *Доситеј, Црњански и Serbia данас*, приступљено: 15. 10. 2025, <https://opseg.org/dositej-crnjanski-i-serbia-danas-i-deo/?highlight=serbia>.

¹¹ Исто.

том смислу, љубав према идеји народа и семантичко поље које активира *Србија* нису паралелни. Они су узајамно условљени, при чему прва отвара могућност друге, а друга у себи садржи пуну етичко-духовну артикулацију прве.

Темељан увид у Црњанскову веру у капацитете интегралног југословенства пружају и есеји написани поводом смрти краља Александра, *Контуре живописа Блаженопочившег Витешког Краља Александра Првог Ујединитеља* и *Наставак или прекид политике Блаженопочившег Краља*. Они настају у оквиру ширег дискурзивног контекста који је обележио југословенску периодику након атентата. Објављивање некролога, комеморативних текстова и политичких осврта на личност и улогу краља постало је готово опште место тадашње штампе, а у појединим листовима и часописима, нарочито онима који су били повезани са државним институцијама или били субвенционисани од стране државе, та пракса представљала је и својеврсну уређивачку обавезу. У том оквиру треба посматрати и Црњанскове текстове који, кроз говор о краљу, проговарају о осећању припадности југословенској нацији.

У фигури краља Александра Црњански препознаје темељну интегративну тачку југословенства, у којој се три нације супстанцијално надјачавају заједништвом. Његова смрт стога превазилази домен смрти владара и доноси општи потрес у онтолошком темељу заједничке државе, коју је краљ својим постојањем одржавао. Видевши у краљу снагу која почива „у његовој дубокој, њему својственој вези са нашим тлом, нашим народом и животима његових предака”¹², Црњански је у њему препознао симбол интегралног југословенства у онтолошкој равни, као спону између историјског памћења, државотворне енергије и метафизичког темеља заједништва. Та органска веза, којом се појединац јавља као носилац сабирне енергије, омогућава да се он сагледава као средишња фигура око које се обликује идеја колективног смисла и јединства. Сâм краљ тако постаје отелотворење принципа интеграције који ствара нову духовну вертикалу. И даље од тога, фигура краља види се као темељ моралне стабилности новостворене заједнице. Намера чврстог увезивања појединца и колектива

¹² Милош Црњански, „Контуре живописа Блаженопочившег Витешког Краља Александра Првог Ујединитеља”, *Идеје*, 13. октобар 1934, 1.

нарочито је видљива у начину на који Црњански гради историјску вертикалу Александрових предака, при чему везивно ткиво свих генерација постаје „тајанствени сјај мучне прошлости свих наших живота XIX столећа и унутрашњег осећања”.¹³ Потреба да се краљ уклопи у традицију Карађорђевића у том смислу има дубљу функцију. Повезивањем Карађорђа и Александра Црњански артикулише парадигму у којој се историја преображава у судбину, и то кроз дубинско (пре)осмишљавање догађаја унутар симболичког поретка. На тај начин сусрећемо се са историјом која није низ збројених чињеница, већ простор у ком се остварује телос једног народа, односно сврха његовог постојања. Дух народа код Црњанског тиме се приближава хегеловској концепцији историје као самоостварењу апсолутног духа. Он се остварује у личности краља који представља синтезу историјских стремљења и конкретизација колективног искуства. Његова смрт, последично, постаје метафизички догађај који превазилази границе политичког и тачка у којој се национална историја заокружује. Црњансков однос према њој стога видимо као делом митопоетски у погледу ситуирања Александра у предачку раван ради реконструкције у складу са унутрашњим законима симболичког поретка. Успостављањем везе Карађорђе–Александар омогућава се смислени наратив, у ком национална историја крај има у жртви. Краљ се тако разуме као носилац судбине, а држава као простор њеног испуњења. Краљевина Југославија у тако омеђеном координатном систему постаје више од историјске творевине – постаје поље у ком народ, држава и владар заједнички носе терет историјског смисла.

Говорећи о вези коју Црњански успоставља између Карађорђа и Александра, Зоран Аврамовић наглашава да ауторов југословенски занос укида могућност да се њихове разлике увиде. С тим у вези, суштинску разлику између двојице владара он види у томе што Карађорђе ствара српску, а Александар југословенску државу.¹⁴ Овакво Аврамовићево тумачење, међутим, у себи носи извесно анахроно постављање проблема, будући да историјски и идејни хоризонти у којима двојица владара делују не укључују нити исте жеље нити исте могућности. Карађорђе није могао да ствара југословенску државу, а

¹³ Исто.

¹⁴ Зоран Аврамовић, *Црњански: политичке и друге асоцијације* (Београд: Службени гласник, 2023), 62.

није ни имао такву намеру, па његова позиција није ни упоредива са Александровом.¹⁵ Последично, њихове улоге не могу се контрастно постављати. На другом месту Аврамовић ће истаћи да се српски народ након 1918. године, и поред свих доступних слобода избора, погрешно определио за Александров југословенски, уместо Карађорђево српски политички пут.¹⁶ Аврамовићев приступ, иако аналитички јасан, одражава у себи одређену идеолошку крутост која онемогућава пуну реконструкцију сложености историјског и политичког контекста у ком се налазе српски народ и његова елита након Првог светског рата. Огромна страдања кроз Балканске ратове и Први светски рат, дубока социјално-психолошка измореност друштва, као и нови друштвено-политички услови створили су специфичан амбијент у ком избор за југословенски политички оквир није произашао из наивне одлуке и/или удаљавања од српског становишта, већ из комплексне потребе за опстанком, обновом и уједињењем. Југословенска идеја представљала је за српску интелигенцију једини могући оквир у ком српски национални идентитет може да се артикулише и заштити у условима вековне разједињености (од Босне и Херцеговине, Лике и Кордуна, преко Баније и Црне Горе, па до Вардарске Македоније). Српски избор за заједничку државу стога је био израз нужности и начин да се обезбеди опстанак нације.¹⁷

Есеј *Наставак или прекид политике Блаженопочившег Краља?* потврђује основну поставку коју смо изнели критички се осврћући на Аврамовићево читање. У политичкој визији краља Александра, коју Црњански елаборира, управо српски народ види се као духовно-историјска оса стварања нове државе, и то кроз жртву коју је поднео непрекидним низом ратовања, унутрашњих ломова и дуготрајних напора кроз уједињење. Индикативно је што тај историјски напор и политичка жеља не долазе само из центара моћи, него и из основне

¹⁵ О националним плановима и идејним системима у Устаничкој Србији в. више у: Радош Љушић, „Српска, великосрпска и југословенска државна политика Србије (1804–1918)”, у: *Србија 19. века, изабрани радови (3)* (Београд: Војноиздавачки завод, 2005), 253–277.

¹⁶ Аврамовић, *нав. дело*, 79.

¹⁷ В. више у: Dragomir Gajević, *Jugoslovenstvo između iluzija i stvarnosti* (Београд: Prosveta, 1985); Љубинка Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920* (Београд: Народна књига–Српска књижевна задруга, 1986).

друштвене матрице, сељаштва, за Црњанског носиоца „дубоког политичког морала”.¹⁸ Управо та, најмасовнија друштвена структура српског народа, представља колективни субјект који је носио идеју ослобођења, изнео терет ратова, а на крају уздигао народ до највишег вида историјског одрицања – жртве која је у највећој мери идентитетска. Жртва коју је српски народ поднео пренела се у фигуру краља Александра, чија се политичка величина примећује тек „када се посматра на питању одрицања, српског одрицања”.¹⁹ Краљ се, дакле, успоставља као фигура која се одриче идентитетско-симболичког наслеђа ради очувања, при чему стварање нове, непартикуларне државе постаје врховни чин духовне снаге. Његово одрицање од српске хегемоније тако се не темељи на немогућности њеног испуњења, већ на уздржаности ради вишег циља – опстанка. У том кључу треба читати и Црњанскову опаску о могућој реакцији на напуштање краљеве политике:

„Обично се трагично говори, и каткад трагикомично, о нашим западним сепаратистима. Али та господа заборављају да би, при напуштању политике Блаженопочившег Краља родила се у сепаратизму још једна партија, српска. И то као бујица. Наставак политике Блаженопочившег Краља чини све оно што се у нас у политици ради узвишеним. Напуштањем политике Блаженопочившег Краља све би то било комедија. Грозна комедија. Онај ко наставља политику Блаженопочившег Краља ради на добру једног напаћеног народа, и не губи времена.”²⁰

Тематизујући опасност од напуштања краљеве политике, Црњански износи кључне аспекте свог политичког становишта, при чему синтетизује и проблематизује историјски положај српског народа, сложеност постатентатског југословенског идентитета и улогу монархије као интегративног фактора. Терминолошка одредница „трагичност/трагикомичност западних сепаратиста” у себи носи дуплу семантичку структуру. С једне стране, она препознаје доминантни наратив унутар интелектуалног и политичког простора запада (Хрвата и Словенаца), ком се, уместо прихватања интегративне логике југословенства, инсистира на културно-политичкој посебности. С друге

¹⁸ Милош Црњански, „Наставак или прекид политике Блаженопочившег Краља?”, *Идеје*, 16. март 1935, 1.

¹⁹ Исто.

²⁰ Исто.

стране, ослањајући се на трагикомичност, осликава иронију и дистанцу аутора у погледу критике на рачун хрватско-словеначког дубљег (не)разумевања стварне политичке равнотеже унутар југословенског оквира. Идући даље од тога, Црњански ће нагласити да би се у напуштању краљеве политике појавила још једна сепаратистичка снага, „српска, и то као бујица”.²¹ Наведеном формулацијом он указује на асиметрију унутар политичког простора. Наиме, док се западни (хрватски и словеначки) захтеви за аутономијом третирају с разумевањем или као нужни компромиси, од српског фактора од почетка се очекује да буде гарант стабилности, интеграције и трпељивости. Очекивану пасивност управо због тога он доводи у питање, постављајући хипотетички, али врло јасно артикулисан сценарио у ком би српска политичка снага, уколико дође до изневеравања југословенског пројекта и Александровог државног модела, могла да се појави као јака дестабилишућа сила. У том смислу речи, одабир одреднице *бујица* није случајан. Она осликава масовност, снагу, непредвидљивост и емоционалну акумулацију српске политичке енергије, која се темељи на историјској жртви, поднесеној не само у ослободилачким ратовима него и у самом процесу уједињења. Бујица је стога упозорење на оно што следи уколико се жртва не освести, а истовремено и указатељ на то да се политика не може градити на перманентном обуздавању само једног народа, док се другим истовремено омогућавају партикуларне идентитетско-политичке артикулације.

Српски сепаратизам успоставља се као нееквивалентан западном јер се формира као одраз структуралне неправде – ако се национални корпус који је поднео највећи терет у потпуности истисне из равнотеже, онда се више не ради о политици заједништва и компромиса, него о политици занемаривања. На тај начин Црњански је прецизно одредио онај елемент унутар конструкције југословенске државе који постаје (потенцијално) рушилачки фактор, а то су кругови који занемарују српски историјски залог, при чему се снага српске политичке воље проналази у чињеници да је она до тад обуздавана управо из напора да се стреми ка највишем циљу, опстанку и јединству. Тек сагледана у том контексту, мисао да „онај ко наставља политику Блаженопочившег Краља ради на добру једног напаћеног народа”

²¹ Исто.

добија свој пуни смисао.²² Југословенска политика не води се за апстрактну државу, монархију или убијеног краља, она се води за (напаћен) народ. Њен наставак тако за Црњанског постаје морални императив и излази ван оквира политичке оријентације, чиме прераста у питање историјског дуга и духовног интегритета, чијим би се поништењем изгубио последњи етички ослонац заједнице.

Треба нагласити да су ова два есеја написана у распону од шест месеци (октобар 1934. и март 1935), што открива деликатну и често недовољно тумачену трансформацију у оквирима ауторовог односа према југословенству, и то двојако. На првом месту, период по смрти краља Александра експлицитније је показао озбиљност ојачаних сепаратизама, чиме је аутору омогућена већа критичка дистанца према целости југословенског пројекта, односно његове практичне примене. Црњански ће и почетком 1935. остати веран југословенској идеји, али са ипак све јаснијим увидом у непомирљиве тензије које произилазе из хрватског и словеначког фактора. Трансформација се, на другом месту, примећује и у погледу терминолошке одреднице *наше*, која се у касније написаном есеју везује за српску позицију. *Наше* се успоставља као симбол искуствене припадности одређеном корпусу, и то корпусу који је својим страдањем омогућио формирање нове државе.

Наше, српско становиште додатно ће ојачати до маја 1935. године, када Црњански пише есеј *Трагедија српства*, у ком је разлика између три творачка елемента Краљевине Југославије експлицитнија, као и (неопходна) ауторова критичка дистанца, условљена моментом писања (изборима у Краљевини Југославији и јачањем позиције и улоге Влатка Мачека). Овај есеј заступа став према којој Срби имају историјску мисију и жртвено искуство које их чини носиоцима југословенске идеје, али и јединим народом који је ту идеју схватио као позив на самоодрицање. Ипак, његово значење је двоструко – он с једне стране представља својеврсно обрачунавање са идеализмом југословенске идеје (али не и одустајање од ње), док с друге успоставља дубљу симболичку матрицу у којој се српство идентитетски дефинише концептом жртве. У том смислу, реч је о тексту који одражава не

²² Исто.

само личну кризу поверења у идеале, већ и ширу културно-политичку клонулост српске елите у постатентатском времену. Још у првим реченицама есеја уочљив је радикалнији тон, и то у погледу дефинисања трагедије српства. Она за аутора не тражи доказивање, она се подразумева:

„Када је реч о трагичној прошлости наших племена, не треба на дугачко и на широко доказивати трагедију српства. Она је јасна, својом судбином још у средњовековној држави нашој која је кратко сјала и распала се после Душана. Не треба трошити речи ни при доказивању патњи трагичне судбине српства за време Турака. Она је позната.”²³

Наведене уводне реченице есеја уводе претпостављену историјску константу, представљајући почетну тачку идејног преображаја аутора. У њима је видљива значајна семантичка прекретница у којој Црњански уместо интегралног југословенског уводи интензивно и национално одређено *наше*, које се у наставку текста везује директно за српски национални корпус. Иако државна форма Краљевине Југославије формално постоји, а аутор не исказује отворену намеру да се од ње дистанцира, ипак је јасно да се идентитетско језгро не налази у идеји југословенског заједништва, него у концепту српске историјске жртве. О трагедији српства даље се не полемише, нити она постаје предмет политичко-историографске анализе. Она представља унапред задату, неупитну ситуацију, која дефинише идентитетску подлогу српског народа. Њена улога стога је онтолошка, а не политичка, што даље имплицира да је српство трагично не (само) зато што је тренутно угрожено, већ зато што је трагедија уткана у саму природу његовог историјског постојања. Овако обликована трагедија једне нације артикулише идентитетску подлогу као резултат трајних симболичких и историјских категорија које превазилазе конкретне државне и политичке оквире. У том смислу, његово разумевање може се сагледавати кроз концепт етносимболистичких нација Антонија Д. Смита, у оквиру које нацију творе стални елементи (културе) који обезбеђују континуитет идентитета.²⁴ Присећање на српску средњовековну државу и период османске окупације тако није случајан избор. Он призива времена у којима се кристалише модел српске историјске

²³ Милош Црњански, „Трагедија српства”, *Идеје*, 4. мај 1935, 1.

²⁴ Anthony D. Smith, *Ethno-symbolism and Nationalism. A cultural approach* (London and New York: Routledge, 2009).

свести, чији је средишњи и конститутивни елемент континуирано страдање. Само таква свест, на шта указује и сам аутор, не поседује потребу за доказивањем.

Свој простор ће у наведеном есеју наћи и критика усмерена ка Хрватима и Словенцима, који нису директно прозвани, али се подразумева да је упућена њима:

„Петнаест година овамо од ослобођења, погледајмо већ једном истини у очи, из јазбине једног франковачког круга војна се наставља и само је та јагма стално, поземни рат против српства, све до убиства Краља Мученика. Прво се чинило све да се омаловажи војска, да се све представи само као дипломатска игра, пљувало се и при самом спомену Кајмачкалана, певало 15 година срамну песму да је корупција српска, и само српска. Кукавичлук за време туђина, безобразлук против брата, то је главна црта тог потајног рата.”²⁵

Срби су, према ауторовом становишту, једини народ у оквиру нове државе који је југословенство разумео као апсолутно одрицање себе, највишу жртву, док друга два народа тај позив нису ни препознала, а у још мањој мери прихватила. Управо у разликовању између перцепције и рецепције југословенске идеје, између народа који ју је прихватио кроз и као самопоништење и народâ који су је искористили као политичку прилику, лежи суштина ауторовог идеолошког резонавања. Он проговара не само кроз осећај историјске неправде, него и кроз тезу о дубокој асиметрији у приступу новој државној заједници. Док су Срби у југословенству препознали позив на нови национални морални поредак и своје утапање у ширу целину, дотле је „франковачки круг” (недовољно одређен, али јасно наговештен) у том поретку видео прилику за регруписање, неретко кроз антисрпско дејство. Фигура „франковачког круга” обликована је као метонимија за идеолошки наставак аустроугарске политике, сада спровођене кроз хрватске и словеначке челнике. Она је покретач „подземног рата против српства”, који се води преко културне делегитимације, идеолошки подривачких активности и политичке хипокризије. Аутор у том смислу не нуди искључиво политичку критику позиција трију народа, већ и културну квалификацију, чиме оспорава капацитет других за искрено учешће у заједничком пројекту. На тај начин он гради представу српства као трајно угрожене заједнице, и од

²⁵ Милош Црњански, „Трагедија српства”, *Идеје*, 4. мај 1935, 1.

стране туђина и од стране унутрашњих других, оних који формално припадају заједничкој држави, али је у суштини подривају. У том смислу есеј *Трагедија српства* постаје акт разобличавања и дубока критика (потенцијално неуспешне) идеје заједништва.

Посебну пажњу ваља посветити и примерима којима Црњански подупире своју аргументацију: омаловажавање војске, сатиризација српске историјске жртве (симболизоване топосом Кајмакчалан) и перманентно поновљена теза о српској корупцији. Наведени примери сведоче формирању нове националне симболичке хијерархије у којој се српски историјски допринос маргинализује, а вредности борбе српског народа карикирају и доводе у питање, што за аутора представља удар на темеље националне самосвести и достојанства. Српска трагедија тако се у модерно време додатно усложњава јер произилази и из отворености (и својеврсне наивности) српског националног бића, које се види у једностраном страдању за идеју. Управо у томе лежи значење које аутор придаје жртви као идентитетском чворишту. Она је стожерни елемент српског постојања и самопоимања, доказ живота националне заједнице у борби и *за* борбу. У портрету српског самопоимања аутор ипак иде и корак даље, указујући на то да се оно у модерно доба (ако не и раније, од почетка аустроугарске окупације) усложњава перцепцијом другог:

„Већ 15 година, когод није слеп у нас, мора да се у чуду пита, зар нису обрнуте улоге, зар српство сдана у дан није само зато ту да слуша како му франковачка дипломатија ставља услове, прети, како од ране зоре до мрклог мрака има да одговара и да као бена прави љубазно лице клеветама, захтевима, безобразним изискивањима, извољевањима. Изгледа као да је судбина српска да пита: да ли ће то да се свиди господи франковцима. Као да је аксиом постојања и бољитка српства љубав са дрољом франковлука. Далеко од тога. Напротив, само је ту његова трагедија. Није тешко замислити да би српство било срећно и далеко напредније под другим условима. У очима света, и што је горе у очима својим, српство је пало, по мишљењу од оног тренутка када је наивно се нашло пред проблемом франковлука. Оно се троши као стена, као кап по кап, с године у године франковлук ће да га излока. Српство је дало све, улазећи у нас, светла чела, одрицањем свог имена, државног бића, застава и што је више победе своје, поноса и морала.”²⁶

²⁶ Исто.

Наведени део представља својеврсни емотивно-идеолошки врхунац текста, у ком се ауторова полемичка и рефлексивна интонација прелама у оштро иронизовану, готово саркастичну критику. Преко снажне антитезе између српског самопоништења и франковачког немењања аутор формулише критику шире културне климе у којој се српство третира као ентитет који постоји искључиво како би одговарао на туђе захтеве и симулирао привид хармоније. У том смислу значајна је и структура самог пасуса, која кулминацију има у вулгаризованом симболу „дроље франковлука“, што сведочи дубокој унутрашњој тензији и свесно изабраној стратегији екстремне фигуративности као поступка разобличавања. Аутор тако артикулише дуготрајни процес ерозије српске националне позиције, како у политичкој стварности, тако и у симболичком поретку нове државе. Његова теза подразумева то да улоге нису само привремено обрнуте, него су суштински преуређене, при чему српство постаје предмет непрестаног преиспитивања, док франковачки елементи добијају позицију арбитра. Тако успостављена расподела улога изводи се из дипломатско-политичких стратегија, а унутрашња логика наведеног дела стога почива на осећању издаје. Не само да се идеја заједништва није остварила него се и претворила у своју супротност, односно у механизам кроз који се српство деградира и троши. Слика франковлука који српство „излокава кап по кап“ нуди сложену идеју историјског осећања, обележеног дуготрајним процесом поткопавања који делује иреверзибилно. Трагедија српства усложњава се ониме што би се могло одредити као унутрашња капитулација, односно допуштање процеса у ком туђ поглед постаје дефинишућ за саморазумевање. Црњански открива трагичну динамику у којој је српски национални субјект не само потиснут у оквирима друштвено-политичке хијерархије, него и интериоризацијом погледа својих противника. Тако спољашња доминација продире у идентитетску суштину и постаје део унутрашњег кода самопоимања. „Франковачким излокавањем“ аутор одсликава перманентно слабљење субјективитета и упорно брисање српског, и то под притиском потребе да се удовољи другом и да се буде прихваћен од стране онога ко ту прихватљивост суштински никада није ни нудио. У том смислу, трагедија српства трајно је обележена пристанком да се српска самосвест обликује у складу са страним диктатом, чиме франковлук, у свом дискурзивно-симболичком

облику, постаје огледало у ком се српство препознаје као сувишно и неуклопиво. Последишно, управо у том самоодрицању, које више није чин моралне врлине (какав је било у тренутку стварања заједничке државе), већ последица страха и жеље за потврдом, лежи српски усуд. Знаковито је и то што се фигура франковлука гради као модел идеолошког наслеђа и континуитета окупационог система, оног аустроугарског који сада делује унутар заједничке државе, али са истим циљем, који делегитимише српство као културно-политички фактор.

Гледиште аутора стога се темељи на схватању да је трагедија српства условљена сагласношћу да се прихвати улога маргинализованог и кривог и да се сопствена историјска вертикала замени, прилагоди и компромисно разјасни са онима са којима не дели визију заједничког живота. Црњански при томе не пориче могућност југословенске заједнице, али инсистира на томе да она није одржива ако се темељи на самопорицању једних, а уздизању других. У том регистру разуме се и мисао према којој је српство „дало све, улазећи у нас, одрицањем свог имена, државног бића, застава и што је више победе своје, поноса и морала”.²⁷ Реторички најзгуснутији, овај израз слика је Црансковог уверења према ком је српски народ био покретач и једини истински конститутивни фактор југословенске државе. Идеалистичка воља „светлих чела” условила је безусловну жртву свих националних симбола ради идеје заједништва. У том жртвеном чину, Србија је укинула саму себе као политички субјект како би омогућила настанак нечег вишег. Наведена поставка открива дубоку контрадикцију: народ који је највише уложио (животе, државу, идентитет и симболе) постаје онај који највише губи у самом процесу реализације идеје, чиме је тријумф у рату, за аутора, трансформисан у пораз у миру. Уверење у идеал братства тако резултира губитком националне индивидуалности и симболичком маргинализацијом народа који је својим жртвама ту државу учинио могућом.

Визију српске стране као губитничке Црњански ће имати и у есеју *До тога мора доћи*, написаном јуна 1935. године. Композиционо развијен као рефлексивно-идеолошка студија националне позиције, овај есеј у свом средишту има једну и поновљену идеју, а то је идеја према којој је српски народ кроз пројекат југословенства доживео

²⁷ Исто.

системско поништавање. Освестивши временску дистанцу од 15 година од оснивања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, аутор позира на „чисто српско становиште“²⁸ као нужни коректив идеолошко-политичке једностраности у којој се словеначки и хрватски политички гласови јасно и артикулисано чују, док српски или ћути или говори у туђем интересу. Овај есеј преломна је тачка у Црњанској мисли, узимајући у обзир то да експлицитно доводи у питање саму структуру односа унутар државне заједнице. И даље од тога, аутор ће довести у питање и своја ранија гледишта, говорећи о сопственим „горким самообманама“:

„Моји противници кажу да ја ласкам Србијанцима. Нек они говоре шта хоће. Ја осећам да сам се вратио, после неколико векова, после петнаест година горких самообмана, не Србијанцима, него Србима, стрпству и мени се стомак преврће и при самој помисли да је дуги низ Церњанских и Путника, моја породица као и ја, од детињства пропатила, рад кога? Ради ових и оваквих зар, из Љубљане и Загреба?“²⁹

У „горким самообманама“ види се емотивни врхунац есеја који доноси интимну капитулацију пред чињеницом да је властита политички идеализам био утемељен на илузији. Оне садрже не само рекапитулацију једне културно-политичке фазе, већ и свесно дистанцирање од ранијег става, који је у југословенском идеалу видео морални, историјски и културни напредак. Управо тим враћањем аутор врши симболички прекид с пројектом који је резултирао системским истискавањем српства из заједничке политичке орбите. Наведени део текста изграђен је као унутрашњи монолог у оквиру ког аутор полемише и са својим (српским) противницима и са самим собом. Говор о „ласкању Србијанцима“ на самом почетку сигнализира свест о политичкој контроверзи сопственог става, али и одбијање да се прихвати (наметнута) дихотомија између одредница Србијанац и Србин. Важно је нагласити да Црњански смислено и намерно прави разлику између прве, која се односи на територијално-географски регистар, и друге одреднице, која се односи на национално-културно одређење, чиме указује на то да је његов повратак српству заправо повратак у језгро (српског) националног идентитета, а не у узак територијални или политички контекст. Управо у том оквиру, лична и колективна

²⁸ Милош Црњански, „До тога мора доћи“, *Идеје*, 15. јун 1935, 1.

²⁹ *Исто*.

жртва, метонимијски означена кроз „дуги низ Церњанских и Путника“, симболизује жртву целог српског народа, чиме Церњански проговара као глас колектива. Његово *ја* у том тренутку постаје *ми*, и то *ми* које се односи на живо и конкретно искуство историјског страдања и моралне посвећености. Управо у томе лежи слојевитост његове позиције: лични осећај изневерености нераскидиво је повезан са судбином народа, при чему се лично види као рефлекс дубље, национално проживљене трауме. Дакле, није реч о индивидуалном патосу, него о сабраном памћењу страдања које је проживљено као лично.³⁰ Он као појединац освешћује унутрашњу обавезу да сведочи у име оних који су дали животе, име и државу, и то обавезу која је егзистенцијална и укоренења у националној самосвести. Реторичко питање „рад кога?“ у том оквиру поприма свој пун семантички потенцијал. Оно тражи морални и онтолошки одговор. Наведено питање тако се види као део унутрашњег преиспитивања и судбинског сабирања, као чин националне исповести у којој се жртве народа поунутрашују. Повратак српству постаје императив, нужан чин националног самоодржања, при чему се више не говори у име апстрактне државе, већ у име историјске линије крви и страдања, чиме се уобличава најдубљи слој националног осећања, заснован на унутрашњој свести о заједнички преживљеним мукама. Условљен неравнотежом, чин враћања партикуларном националном постаје једини могући начин да се дође до реконструкције изгубљеног достојанства.

Главнина есеја посвећена је изградњи слоја идеолошке артикулације у ком се критика постојећег поретка прожима са отвореним захтевом за ревизију односа унутар југословенске државе:

„По нашем скромном, можда погрешном, али одређеном мишљењу решење је у томе да се ствари окренуте тумбе врате на своја места. Цела ова дискусија, само је дотле опасна док се не води са реалног становишта. Треба признати све што поштована друга страна тражи, али најзад дозволити да се чује и оно што би тражили ми. Кад кажем ми, мислим Срби. Јер по нашем, можда, погрешном, али јасном схватању, ствари би требале да стоје баш обрнуто него што стоје.

³⁰ Свест о страдању је код Церњанског додатно усложњена. Наиме, његово лично искуство у Првом светском рату само је један слој трауме, док други чини колективно национално страдање, смештено и у предачку раван и у контекст Балканских ратова. Страдање се стога се сагледава као наследство вековног подношења и трпљења, које је постало саставни део националног идентитета.

Ми би требали да смо у пози егоиста, а не они, ми би требали да се вајкамо, а не они, ми би требали с дана у дан да одређујемо цену за оно што смо изгубили и дали, а не они који су мало унели сем обмана, мајсторских самообмана за које смо ми сад криви.”³¹

Његов апел за „чисто српску политику”, која не би била насилна или наметљива, него доследно заснована на српским националним интересима, представља рационално уобличен позив на равнотежу која је до тог тренутка системски нарушавана. Личном сагоревању у спознању да су националне жртве видљиве као узалудне, дакле, претходи артикулисан захтев за колективно политичко освешћење. Црњански у свом аналитичком поступку прецизно разграђује мит о равноправној заједници, истичући да су управо Срби били ти који су дали све, при чему су амблеми српске државности истакнути као доказ стварне, историјски потврђене жртве која је себе уградила у темељ нове државе. Како аутор наглашава, српска страна је „за [ових] петнаест година југословенског брица [...] она која је стално губила, попуштала, црвенела, била наивна, живела од обећања (лудом радовања)”.³² Иронијски употребљен, израз југословенски бриц сугерише на игру у којој је српска страна увек унапред осуђена на симболички губитак. Уместо равноправности, она живи под сталним оптужбама и захтевима и уз систематско брисање имена, гласа и аутономије. Ипак, Црњанског одговор на националну егзистенцијалну ситуацију не води позиву ка реваншизму *per se*. Он води ка симетричном праву да и српска страна артикулише своје захтеве у циљу обнове субјективитета. Треба нагласити да се његов захтев креће у правцу духа обнове националне равноправности. Упркос свему, он не позива на распад заједнице. Ма колико био оштар, његов тон остаје у границама конструктивне критике зарад очувања југословенске заједнице. У томе лежи сложеност његовог става – дубоко разочарање идеолошким праксом југословенства не води одбацивању идеје, него инсистирању на радикалној реформи. Он верује да је преобликовање могуће, али искључиво под условом истинске равноправности и стране уважавања. Његова критика стога није рушилачка, већ градитељска, и то разумемо искључиво кроз императив који Црњански никада не губи из вида, а то је императив остварења вековног циља

³¹ Милош Црњански, „До тога мора доћи”, 1.

³² Исто.

српске политике: уједињења разједињеног српског народа у једну државу. Позив на „повратак Србији“ тиме сведочи ауторовом дубоком разумевању историјске позиције српског народа, за коју би излазак из државне заједнице означио симболичко одрицање од свих жртава које су уложене у њено стварање, али и гашење вековног кретања ка уједињењу свих простора на којима живе Срби. Остајање у заједници тако постаје израз историјске и политичке зрелости која разуме да се идентитет одржава борбом за његово признање и одговорношћу која настоји да осветли националну истину.

Закључак

У овој интерпретацији Црњанских есеја сагледали смо унутрашње пукотине идеолошке конструкције југословенства. Полазећи од тезе да југословенски идентитет никада није остварен као хомогена, већ као синтетичка целина, заснована на нестабилној равнотежи различитих структура, дошли смо до закључка да се у корпусу ауторове мисли откривају трагови посебне националне свести. У том оквиру посебно се истакла одредница *наше*, која, упркос почетној општости, кроз време добија дубоко етничко-искуствено обележје везано за српски национални идентитет, односно за оно што аутор види као творачке елементе српског народа: историјска траума/жртва, колективно памћење, културне симболе и моралне принципе. Кроз тумачење текстова написаних поводом смрти краља Александра препозната је латентна артикулација српске самосвести кроз концептуализацију историјске жртве српског народа и његовог залога у стварању заједничке државе. Аналитички процес довео је, с друге стране, до увида у специфичну динамику односа између нације и заједничке државе, у оквиру које се српска самосвест утемељена у наслеђеним историјско-етичким категоријама, постепено обликује унутар симболичког поретка југословенства. Проналазак елемената Црњанског српског становишта резултат је, у херменеутичком процесу, праћења ауторовог личног колебања између идеје и њене примене, југословенског идеала и конкретне политичке реалности. Откриће унутрашњег расцепа указало је на једини могући начин постојања заједничке државе, а то је опстанак условљен признавањем и очувањем појединачних националних корпуса – како хрватског и словеначког, тако и српског.

Библиографија

Извори

- Црњански, Милош. „Идеје”, *Идеје*, 6. октобар 1934.
- Црњански, Милош. „Контуре живописа Блаженопочившег Витешког Краља Александра Првог Ујединитеља”, *Идеје*, 13. октобар 1934.
- Црњански, Милош. „Нацрт националног скупљања снага”, *Идеје*, 20. октобар 1934.
- Црњански, Милош. „Наставак или прекид политике Блаженопочившег Краља?”, *Идеје*, 16. март 1935.
- Црњански, Милош. „Трагедија српства”, *Идеје*, 4. мај 1935.
- Црњански, Милош. „До тога мора доћи”, *Идеје*, 15. јун 1935.

Литература

- Аврамовић, Зоран. *Црњански: политичке и друге асоцијације*. Београд: Службени гласник, 2023.
- Бабић, Тамара. *Доситеј, Црњански и Serbia данас*, приступљено: 15. 10. 2025, <https://opseg.org/dositej-crnjanski-i-serbia-danas-i-deo/>.
- Вакчић, Јово. *Ideologije jugoslovenstva između srpskog i hrvatskog nacionalizma 1914–1941*. Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka Žarko Zrenjanin, 2004.
- Гајевић, Драгомир. *Jugoslovenstvo između iluzija i stvarnosti*. Београд: Prosveta, 1985.
- Јагодић, Милош. *Историја српског народа у Црној Гори, Хабзбуршкој монархији и Османском царству у 19. и почетком 20. века*. Београд: Завод за уџбенике, 2022.
- Љушић, Радош. „Српска, великосрпска и југословенска државна политика Србије (1804–1918)”, у: *Србија 19. века, изабрани радови* (3). Уредник Радош Љушић. 253–277. Београд: Војноиздавачки завод, 2005.
- Smit, Antoni D. *Nacionalni identitet*, prev. S. Đorđević. Београд: Biblioteka XX vek, 1998.
- Smith, Anthony D. *Ethno-symbolism and Nationalism. A cultural approach*. London and New York: Routledge, 2009.

Трговчевић, Љубинка. *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*. Београд: Народна књига – Српска књижевна задруга, 1986.

Ђуковић, Милица. „О „српском национализму у Југославији“, култури и комунизму: Слободан Јовановић и Милош Црњански“, у: *Књижевност и култура у читању Слободана Јовановића*. Уредници Драган Хамовић и Недељка Бјелановић. 267–282. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2022.

Nevena Mitrović, MA

Faculty of Philology

University in Belgrade

mitroviccn@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-1759-9984>

Traces of Serbian Beneath the Yugoslav Surface: The Figure of King Alexander in Crnjanski's Works in the Journal *Ideje*

This paper investigates the ideological and national dynamics within the Yugoslav conceptual field through an analysis of Miloš Crnjanski's essays published in the journal *Ideje*. The focus is directed toward the figure of King Alexander I as the central and integrative pillar of Yugoslavism. By examining the subtle undercurrents of Serbian self-awareness that permeate the terminological designation "ours" (*naše*), the study elucidates how national identity persists within a supranational framework. Through an interpretation of essays written in the aftermath of the King's assassination, the research highlights the spectrum of elements constituting Crnjanski's stance—ranging from a belief in the organic unity of the Yugoslav people to the articulation of a distinct, Serbian national tragedy.

KEYWORDS: Miloš Crnjanski, King Alexander I, *Ideje*, integral Yugoslavism, national identity, the concept of sacrifice.